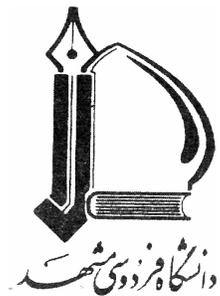

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه فرزندوی شهید

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

عنوان:

تجارت خارجی ایران عصر صفوی

استاد محترم:

سرکار خانم دکتر مریم مغزی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سرفرازی

کرد آورنده:

سمیه شعبان

سال تحصیلی ۹۱

نه می توانم موهایشان را در راه عزت من سفیده شده، سیاه کنم

و نه برای دست های پینه بسته شان که شمره تلاش برای افتخار من است مرهمی دارم

پس توفیقم ده که ثنیه های عمرم را در عصای دست بودنشان بگذرانم...!

باسپاس از پدر و مادرم

از استاد که اقتدر سرکار خانم دکتر مریم مغزی که بارها بهمانی های خود را به شگای من بودند؛

همچنین استاد ارجمند جناب آقای دکتر سرفرازی که در طول تحصیل همواره از حمایت های ایشان بهره مند بوده ام مراتب تشکر و

قدردانی ام را ابراز می نمایم.

بسمه تعالی .

مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان .
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: تجارت خارجی ایران عصر صفوی

نام نویسنده: سمیه شعبان

نام استاد(ان) راهنما: دکتر مریم معزی

نام استاد(ان) مشاور: دکتر عباس سرافرازی

رشته تحصیلی: تاریخ ایران اسلامی

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی گروه: تاریخ

تاریخ دفاع:

تاریخ تصویب:

تعداد صفحات: ۱۳۲

دکتری

کارشناسی ارشد

تجارت خارجی ایران عصر صفوی

همزمان با روزگار صفویان، اروپا در حالی که عصر رنسانس را از سر می گذرانند پا به قرون جدید گذارد. عصری که کشورهای این حوزه در حال پیشروی به سوی صنعتی شدن بودند و دیر یا زود به دنبال بازارهای فروش کالا و تهیه مواد خام مورد نیاز کارخانه هایشان به شرق روی می آوردند. در این بین ایران که با وجود مسدود گردیدن راه سنتی تجاری عمده عثمانی هنوز نقش ترانزیتی خود را حفظ کرده بود مکان خوبی برای رسیدن به اهدافشان بود. بر این اساس کشور مذکور مورد توجه آنان قرار گرفت و یکی از شکوفاترین اعصار تجارت خارجی آن رقم زده شد. کار حاضر برآن است تا به واکاوی این بخش از اقتصاد عصر صفوی یعنی تجارت خارجی آن پردازد. این پایان نامه به شیوه تحقیق تاریخی، مطالعه موردی و روش توصیفی - تحلیلی گردآوری شده است.

کلید واژه:

۱. ایران

۲. عصر صفوی

۳. تجارت خارجی

۴. ابریشم

۵. پشم

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۴.....	پیشینه تجارت در ایران اسلامی
فصل اول: تاریخ روابط تجارت خارجی ایران از ورود اسلام تا پایان عصر صفوی	
۸.....	۱- روابط با ونیز
۹.....	۱- روابط با عثمانی و آسیای میانه
۹.....	۲- ۱- عصر رکود روابط با عثمانی
۱۰.....	۲- ۱- عصر شکوفایی روابط با عثمانی
۱۲.....	۲- روابط با پرتغال و اسپانیا و هند
۱۲.....	۲- ۱- سلطه پرتغالی‌ها بر خلیج فارس
۱۳.....	۲- ۱- افول تسلط پرتغالی‌ها بر تجارت خلیج فارس
۱۵.....	۲- ۱- از میان بردن آثار حضور پرتغالی‌ها در خلیج فارس
۱۷.....	۳- ۴- پرتغالی‌ها پس از اخراج از خلیج فارس
۱۸.....	۲- روابط با انگلیس
۱۹.....	۴- ۱- شکل‌گیری روابط محدود ایران و انگلیس
۲۰.....	۴- ۲- گسترش روابط ایران و انگلیس

- ۲-۴ انگلیس در مسیر خارج کردن پرتغالی‌ها از تجارت خلیج فارس ۲۱
- ۴-۴ انگلیس و تلاش برای کسب موقعیت برتر در خلیج فارس ۲۴
- ۴- روابط با روسیه ۲۶
- ۵-۱ اقدامات دو دولت در جهت گشایش باب تجارت ۲۶
- ۵-۲ پترکیبر و تلاش برای تقویت تجارت روسیه در ایران ۲۸
- ۶- روابط با تسکانا، لهستان و کورلاند ۳۰
- ۴- روابط با هلند ۳۱
- ۷-۱ شاه عباس و وارد کردن هلند به عرصه رقابت تجارت منطقه خلیج فارس ۳۱
- ۷-۱ گسترش قدرت تجاری هلند در خلیج فارس ۳۳
- ۷-۱ غروب رونق تجاری هلند در خلیج فارس ۳۶
- ۸- روابط با فرانسه ۳۷
- ۷-۱ گسترش نفوذ فرانسویان از تجارت در خلیج فارس به داخل کشور ۳۸
- ۷-۱ اتحاد علیه اعراب مسقط، عاملی مهم در روابط تجاری دو کشور ۴۰
- ۷- روابط با هولشتاین، سیام و چین ۴۱

فصل دوم: سیاست‌های کلان تجاری صفویان

- ۱- توجه به زیرساخت‌ها ۴۵
- ۲- تأمین امنیت ۴۶
- ۱- تبدیل ایران به محیطی امن و آرام برای جذب اروپاییان به تجارت در ایران ۴۷
- ۱- حمایت از تولیدات داخلی ۵۰
- ۲- ۱- توسعه تولیدات ۵۰
- ۲- ۴- جلوگیری از خروج پول، بازاریابی برای تولیدات داخلی و استفاده از ارامنه ۵۳
- ۱- تلاش در جهت تأمین منافع اقتصادی کشور در مبادلات خارجی ۵۶
- ۱- ۱- انجام مبادلات به صورت پایاپای ۵۶
- ۲- ۵- انحصاری کردن تجارت خارجی از سوی شاه عباس اول ۵۶
- ۳- ۵- جلوگیری از انحصار تجاری خلیج فارس توسط اروپاییان ۵۸

فصل سوم: راه، عاملی جهت تسهیل امر تجارت

- ۱- راه‌ها ۶۱
- ۱- ۱- راه‌های داخلی ۶۱
- ۱- ۱- ۱- راه‌های غرب و شمال غرب ۶۱
- ۱- ۱- ۲- راه‌های جنوب ۶۲
- ۱- ۱- ۲- راه‌های شرق و شمال شرق ۶۳

- ۱- ۱- ۲- راه های شمال ۶۴
- ۱- ۱- ۲- راه های مرکزی ۶۵
- ۱- ۱- راه های ترانزیت ۶۶
- ۱- ۲- ۱- راه هایی که از مرزهای غربی و شمال غربی کشور می گذشت. ۶۶
- ۱- ۲- ۱- راه هایی که از مرزهای جنوبی و جنوب شرقی کشور می گذشت. ۶۷
- ۱- ۲- ۱- راه هایی که از مرزهای شمالی کشور عبور می کرد. ۶۸
- ۱- کیفیت و امنیت راهها ۷۰
- ۱- عوارض راهها ۷۱
- ۱- ۱- اراهداری ۷۱
- ۳- ۲- حقوق گمرکی ۷۲

فصل چهارم: واردات

- ۱- کالاهای خام ۷۷
- ۱- ۱- محصولات دامی ۷۷
- ۱- ۱- محصولات کشاورزی ۷۸
- ۱- ۱- داروها و مواد خوشبو کننده ۸۰
- ۲- ۳- مواد رنگرزی ۸۱
- ۲- ۳- سایر مواد ۸۲

- ۱- کالاهای ساخته شده ۸۵
- ۱- ۱- صنایع نساجی وابسته به دامپروری ۸۵
- ۱- ۱- منسوجات الیاف گیاهی ۸۶
- ۱- ۱- پوشاک ۸۹
- ۱- ۴- محصولات کشاورزی ۸۹
- ۱- ۱- ظروف ۹۰
- ۱- ۱- محصولات فرهنگی ۹۲
- ۱- ۱- سلاح جنگی ۹۳
- ۱- ۱- وسایل خرازی ۹۴
- ۳- سایر کالاها ۹۶
- ۳- ۱- برده ۹۶
- ۳- ۲- حیوان ۹۷

فصل پنجم: صادرات

- ۱- کالاهای خام ۱۰۲
- ۱- ۱- محصولات دامی ۱۰۲
- ۱- ۱- محصولات کشاورزی ۱۰۳
- ۱- ۱- زیورآلات ۱۰۴

- ۱-۱- سایر مواد ۱۰۵
- ۱-۱- مواد رنگرزی ۱۰۷
- ۲- کالاهای ساخته شده ۱۰۸
- ۲-۱- صنایع نساجی وابسته به دامپروری ۱۰۸
- ۲-۲- منسوجات الیاف گیاهی ۱۰۹
- ۲-۳- محصولات کشاورزی ۱۱۱
- ۲-۳- ظروف ۱۱۲
- ۲-۳- مصنوعات دیگر ۱۱۳
- ۳- حیوان ۱۱۴

فصل ششم: کالاهای ترانزیتی

- ۱- منسوجات ۱۱۷
- ۱- مواد خوراکی ۱۱۸
- ۱- کالاهای دیگر ۱۱۹
- نتیجه ۱۲۰
- کتابنامه ۱۲۴

مقدمه

در حدود اواسط حکومت سلسله صفویه، اروپا پا به قرون جدید گذارد. به این ترتیب به انواع ماشین آلات صنعتی مجهز گردید و به تدریج بر تولیدات خود افزود. به طوری که بازارهای داخلی اشباع گردید و جایی برای عرضه وجود نداشت. در این بین دنیای سنتی شرق بهترین بازارها را فراهم می کرد. ضمناً محل خوبی برای تهیه انواع مواد خام نیز بود. از این میان ایران که هنوز کمابیش نقش مهم ترانزیتی خود را حفظ کرده بود اساسی ترین نقش را ایفا می کرد. بر این اساس یکی از مهمترین و در واقع آخرین اعصار روابط تجارت خارجی این کشور شکل گرفت. چیزی که کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است. چنان که این تنها رانلد فریر (مورخ شرکت نفت انگلیس) است که مقاله ای تحت عنوان تجارت در دوره صفویان به رشته تحریر درآورده و به جز این شخص که در حد یک مقاله و به صورت بسیار مختصر به مسأله مورد نظر پرداخته تاکنون پژوهش مستقلی در این باب نوشته نشده است. این نویسنده با ترتیب نوعی منطقه بندی جغرافیایی، تجارت ایران با کشورهای خارجی را در هر یک از آن حوزه ها مورد بررسی قرار می دهد؛ اوج و افول تجارت خارجی صفویان را به شرح می گذارد؛ از راه های تجاری می گوید و اندکی راجع به حقوق گمرکی و کالاهای تجاری (صادرات و واردات) بحث می کند. مبحث اخیر به طور کامل متمرکز نشده است و به طوری پراکنده در لابه لای متن این مقاله به چشم می خورد. در قسمت راه های تجاری نیز استناد به منابع مورد استفاده، بسیار کم به چشم می خورد.

در کنار این مقاله، برخی از پژوهش ها نیز وجود دارد که تحت عنوان اقتصاد صفوی و نه به طور جزئی، تجارت، از این درآمد کلان نیز یاد می کند و با اندک صحبت در مورد آن از کنار آن می گذرد. سیاست و اقتصاد عصر صفوی باستانی پاریزی، روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه نوائی و برخی کتاب های دیگر با عنوان تاریخ اقتصاد ایران، از جمله این پژوهش ها می باشد. از این بین، صفحات ۹۵-۱۳۸ اثر باستانی پاریزی به تجارت اختصاص داده شده که از آن میان، در حدود شش صفحه به کالاهای تجاری و سه صفحه به حقوق گمرکی پرداخته است. منبع ثانویه

دوم همان گونه که از نامش پیداست تاریخ روابط تجارت خارجی ایران صفوی را به شرح می گذارد و بالاخره پژوهش آخر که از سوی نویسندگانی چون رحیم زاده صفوی و عدنان مزارعی نوشته شده یک فصل از کتاب را به این موضوع اختصاص داده است اما شرح مبسوطی از آن ارائه نمی دهد. از این بین اولی علاوه بر بحث اختصار، خیلی مستند نیست. این منبع عمدتاً به تاریخ روابط تجارت خارجی می پردازد و قدری در رابطه با کالاهای تجاری می گوید.

افزون بر این دست از پژوهش ها برخی از منابع دست دوم نیز وجود دارد که در لابه لای مباحث خود قدری از تجارت خارجی این عصر می گوید. ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه های اروپائیان شوستر والسر، ایران در زمان صفویه تاج بخش و ایران عصر صفوی راجر سیوری از جمله این پژوهش ها می باشد. اثر اول در فصل دهم با عنوان تجارت عمدتاً به تاریخ روابط تجارت خارجی می پردازد و به طوری پراکنده و اندک از کالاهای تجاری و حقوق گمرکی می گوید. کتاب تاج بخش نیز همچون اثر قبل عمدتاً دربردارنده تاریخ روابط تجارت خارجی است و حدود سه صفحه را به کالاهای تجاری اختصاص می دهد. سیوری نیز در لابه لای مباحث کتاب به روابط تجارت خارجی ایران با غرب می پردازد همچنین به طوری مختصر از کالاهای تجاری و راه های ترانزیتی کشور سخن می راند. بر این اساس، هیچ یک از پژوهش های یاد شده به طور جامع و کامل تجارت خارجی صفویان را مورد کند و کاو قرار نمی دهد و علاقه مندان به این مبحث و از آن میان باب جذاب کالاهای تجاری ایران را به جستجو در میان سفرنامه های اروپاییان می کشاند. لذا ایجاد پژوهش مستقلی با عنوان تجارت خارجی ایران صفوی ضروری می نماید. از این رو پایان نامه حاضر، پیش رو قرار می گیرد.

پرداختن به بحث تجارت خارجی صفویان، با وجود خیل عظیم سفرنامه های اروپایی مشکل به نظر نمی رسد اما وقتی بدانیم بسیاری از این سفرنامه ها به فارسی ترجمه نشده، به دشواری کار پی می بریم و البته از آن جا که هنوز پژوهش مستقلی در این باب صورت نگرفته است درمی یابیم به

کارگیری این میزان از سفرنامه‌ها (بهترین منابع برای واکاوی این مسأله) می‌تواند تا اندازه‌ای پاسخگوی نیاز باشد. کار حاضر بر آن است تا به این سؤالات پاسخ گوید که:

۱- چه سیاست‌هایی از سوی شاهان صفوی بر مسأله مدیریت تجارت خارجی کشور اعمال می‌گردیده است؟

۲- کالاهای تجاری از طریق کدام راه‌ها حمل و نقل می‌شده و چه عوارضی در طی این راه‌ها اخذ می‌گردیده است؟

۳- چه کالاهایی میان ایران و کشورهای خارجی داد و ستد می‌شده است؟

۴- این کالاها تولید چه کسانی بوده و در کجاها و احتمالاً توسط چه کسانی عرضه می‌گردیده است؟

سؤالات فوق، شش فصل را برای این پایان‌نامه رقم زده است: فصل اول: مقدمه‌ای با عنوان تاریخ روابط تجارت خارجی ایران از ورود اسلام تا پایان عصر صفوی. فصل دوم: سیاست‌های کلانی که شاهان این سلسله در امر داد و ستد با دول خارجی به کار می‌بسته‌اند. فصل سوم: با عنوان راه، عاملی جهت تسهیل امر تجارت که طی آن از کیفیت و امنیت این راه‌ها و انواع عوارض ترانزیتی که در طول آن‌ها اخذ می‌شده است صحبت می‌شود. فصول چهار، پنج و شش نیز به ترتیب به بحث واردات، صادرات و کالاهای ترانزیتی می‌پردازد و از محل تولید، عرضه و عرضه‌کنندگان آن‌ها سخن می‌راند. در این جا از استاد گرانقدر راهنما خانم دکتر مریم معزی که با راهنمایی‌های صبورانه و ارزنده به پیشبرد کار کمک نمودند و همچنین جناب آقای دکتر عباس سرافرازی که تجربیات باارزش خود را در اختیار این جانب قرار دادند تشکر می‌نمایم. همین‌طور از دوستان خوبم که صمیمانه در انجام این کار یاری رساندند و از خانواده عزیزم که با گذشت و فداکاری، محیط را برایم فراهم نمودند قدردانی به عمل می‌آورم.

پیشینه تجارت در ایران اسلامی

فتوحات مسلمانان، ایران را بخشی از قلمرو گسترده جهان اسلام (از آندلس و شمال آفریقا تا آسیای مرکزی و اقیانوس هند امتداد داشت) گرداند. بدین ترتیب، تجار ایرانی با فراغ بال بیشتری به تجارت در این حوزه گسترده پرداختند. چنان که در حدود قرن چهارم قمری صحار^۱ و عدن (دو بندر عمده تجاری جهان) زیر نظر آنان قرار گرفت و تجارتشان از جزیره کله^۲ تا دریای سرخ و از عبادان (آبادان) تا سفاله^۳ و به عبارتی در دریا‌های چین، هند، سند، آزانیا (زنج)، عربستان (یمن)، اریتره و حبشه جریان یافت. تا اینکه با سستی گرفتن قدرت خلافت، بر اثر رقابت اعراب با ایرانیان، مرکزیت تجاری تجار ایرانی به سیراف منتقل شد و تجارتشان به محدود واسطه‌ها میان این بندر و قیس^۴ مبدل گردید^۵ (هادی حسن، ۱۳۷۱: ۱۹۵-۱۹۳).

از آن طرف، جنگ‌های صلیبی (۶۹۰-۴۹۳ق) (به هدف تسلط بر منطقه تجاری مدیترانه شروع شد و ادامه یافت) بر اهمیت تجاری منطقه مدیترانه افزود و سرانجام، حملات سلاجقه، از این منطقه مرکز تجارت جهانی ساخت و به دنبال آن اولین تماس‌های ایرانیان با تجار جنوا و ونیز آغاز شد (حدود ۷۱۶-۶۱۰ ق) (فوران، ۱۳۸۰: ۶۶). مغولان به طمع دست یابی به موقعیت ترانزیتی ایران درصدد به دست آوردن امتیازات تجاری در ایران برآمدند و طبق قراردادی که میان آنان و سلطان محمد خوارزم شاه بسته شد مقرر گردید دوست یکدیگر را دوست و دشمن یکدیگر را دشمن بدانند (۶۱۵ ق). اما خوارزم شاه با حمایت از کشتار بازرگانان مغول به دست غایرخان و کشتن سفیر مغولی عملاً به نقض قرارداد پرداخت و چاره‌ای جز فتح ایران برای مغولان باقی نگذارد. حملات

^۱ - واقع در شبه جزیره عربستان.

^۲ - بندری میان عمان و چین.

^۳ - دورترین شهر کشور زنج (آزانیا).

^۴ - کیش.

^۵ - به دلیل رقابت داخلی تجار عرب، تجارت دریایی ایرانیان به کلی از میان نرفت و تا قرن هفتم و هشتم قمری ادامه یافت (هادی حسن، ۱۳۷۱: ۲۰۵).

ویرانگرایانه این قوم بازرگانی کشور را تا پایان دور اول حکومت ایلخانان به تباهی کشاند. در پایان این دوره، مسیر مدیترانه مجدداً رونق گرفت (غنیمتی فرد، ۱۳۸۰: ۷۷-۸۱). بر این اساس غازان خان (حاکم وقت ایلخانی) (۶۹۴-۷۰۳ق) با انجام بعضی اصلاحات درصدد بهره برداری از موقعیت ترانزیتی کشور برآمد. در نتیجه به دستور وی عملیات ضرب سکه تحت نظارت شدید دولت قرار گرفت. سنگ‌های محک و کیل‌های آهنی ممهور در سراسر کشور رواج یافت. سپس با دستگیری دزدان و راهزنان هر منطقه و ثبت میزان مبلغ راهداری آن‌جا بر روی لوحه‌های نصب شده بر سر راه‌ها به تأمین امنیت طرق پرداخت (اقبال، ۱۳۴۶: ۱۹-۵۱۷).

در نتیجه این اقدامات و تجربه‌هایی که خان‌های مغول از طریق اروپاییان کسب کرده بودند، وضعیت تجاری ایران مجدداً بهبود یافت. گسترش امپراطوری تا حدود مرزهای شرقی اروپا نیز بر نقش تجار و نیز و ژن افزود و باعث شد مقام اول تجارت در ایران از آن‌ان گردد. به طوری که انحصار تجارت ابریشم ایران، چین و آسیای مرکزی به دست ونیزی‌ها افتاد و کنسول‌هایی از این شهر در تبریز، لاهیجان و برخی شهرهای خراسان مستقر شدند. در این بین دو شهر تبریز و سلطانیه مراکز تجارتخانه‌های ونیزی، پیزایی و ژنی گردید که درصدد گسترش مراکز تجاری خود به خلیج فارس (به جهت برقراری تجارت میان مصر و هند از طریق ایران) برآمدند و سرانجام، ژنی‌ها موفق به تأسیس خط کشتیرانی دریای خزر شدند و از طریق آن، ابریشم چین را به اروپا حمل کردند. در کنار این مسیرها، جاده‌های تجاری خشکی کشور نیز مجدداً گشوده شد و مورد بهره برداری قرار گرفت. این رونق تا دوران حکومت سلطان ابوسعید بهادرخان (۷۳۶-۷۱۷ق) حفظ شد اما تجزیه قلمرو حکومتی و ناامنی که به دنبال آن آمد منجر به این شد که تجار ژن تجارت با ایلخان را تحریم نمودند (۷۵۶ق). در نتیجه این اوضاع و احوال، تجارت خارجی ایران با اختلال عظیمی روبه‌رو شد و تجارت با ایتالیا به ورود گاه تجاری از این کشور به دعوت ایلخان محدود گردید.

در ادامه، از یک سو با ناامن گردیدن اوضاع کشور که به دنبال فتوحات تیمور به وجود آمد (۷۸۲ق) و ماجرای فتح بیزنس از دیگر سو کشور ایران به مدت دو بیست و بیست سال موقعیت

تجاری سابق خود به عنوان قطب تعیین کننده جهانی را از دست داد. چنان که روابط با شرق به حوزه ماوراءالنهر و سمرقند و در زمان جانشینان تیمور و از آن میان شاهرخ (۸۱۱ق) به هرات منتقل شد. شهر اخیر مرکز ثقل روابط با هند و چین گردیده بود. حال آن که تجارت شرق و غرب در حوزه های دیگر به طور بی سابقه‌ای افزایش یافته و به تدریج در پایان حکومت این سلسله وارد جنبش عظیم اقتصادی عصر رنسانس گردیده بود. همین عامل سبب گردید تا با وجود فترت سیاسی حاکم بر ایران، کشور اخیر نقش ترانزیتی کاهش یافته خود را حفظ نماید (غنیمتی فرد، ۱۳۸۰: ۸۵-۸۱). همچنین کرانه غربی شبه جزیره هند و بنگاله^۶ شاهد تجارت بازرگانانی از این کشور گردد (اواسط قرن نهم قمری). بازرگانی در این قسمت که با مرکزیت بنادر کالیکوت^۷ و هرمز صورت می گرفت به تدریج در نواحی زیر گسترش یافت: دهانه رود سند، ایالات دریایی بیجاپور، کیلوان^۸، کلمبو، پولیکات^۹، بانگلا (بنگاله)، پگو، مالاکا، پیدر^{۱۰}، بندان^{۱۱}، نگایاتام، کیلون و کالیکوت. از این بین هرمز، کامبی^{۱۲}، کالیگوت، بنگاله و مالاکا در شمار بنادر بزرگ و بین المللی قرار داشت که به تدریج بر اثر ظهور استعمار پرتغالیان در خلیج فارس تجارت پنهان ایرانیان را به خود دید (اواخر قرن نهم قمری، اوایل قرن دهم قمری) (هادی حسن، ۱۳۷۱: ۲۰۹-۲۰۵).

^۶ - مرکز بنگال آن زمان.

^۷ Calicut، واقع در آفریقای شرقی.

^۸ - Quilo.

^۹ - واقع در شمال مدرس .

^{۱۰} - در جزیره سوماترا.

^{۱۱} - از جزایر مالاکا.

^{۱۲} - در نزدیکی بمبئی کنونی.

فصل اول

تاریخ روابط تجارت خارجی ایران از ورود اسلام تا پایان عصر صفوی

عصر صفویان آخرین دوره شکوفایی روابط تجارت خارجی ایران به شمار می آید. این عصر، موج عظیمی از رفت و آمد کشورهای اروپایی به ایران را دربرمی گیرد که تجارت، یکی از مهم‌ترین اهداف عزیمت آنان به سوی ایران بوده است. از آن طرف، رفت و آمدهایی از سوی ایرانیان بدان سو صورت پذیرفت که البته در آغاز بیشتر به هدف اتحاد علیه عثمانی انجام شد و به تدریج در کنار این منظور، رنگ و بوی تجارت نیز به خود گرفته است. اما در کنار روابط با غرب، شرق نیز در تاریخچه روابط تجارت خارجی این عصر به ایفای نقش پرداخته است. تجارت با این بخش از عالم، نسبت به دوره‌های قبل به میزان زیادی تقلیل یافته بود. دلیل این امر، رکود راه تجاری سنتی عظیم ابریشم و نیز مسیر عثمانی بود که به دنبال آن، مرکزیت ثقل تجاری به خلیج فارس کشیده شد و عمده روابط تجاری ایران با این حوزه عملاً به واسطه تجار اروپایی برقرار گردید. پرداختن به این بحث توضیح و تفصیل بیشتری می‌طلبد لذا مطالب زیر که شرحی از روابط تجارت خارجی ایران این زمان (تا اندازه ممکن بر اساس ترتیب زمانی تنظیم شده است) می‌باشد ارائه می‌گردد:

۱- روابط با ونیز

با فتح بیزانس (۸۵۷ ق)، ونیزیان این بی‌رقیب‌ترین تجار جهان موقعیت تجاری باشکوه و عظیم خود را از دست دادند اما به کلی از صحنه تجارت جهانی و از آن میان ایران کنار نرفتند. آن‌ها ابریشم ایران را صادر (فریر، ۱۳۸۰: ۴-۲۲) و عمده ادویه مورد نیاز این کشور را از هند و از طریق هرمز وارد می‌کردند (همان: ۲۲۸). در زمان شاه عباس (۱۰۳۸-۹۹۴) با توجه خاصی که این شاه به تجارت با تجار ونیزی داشت ابریشم ایران به طور مستقیم به این کشور برده می‌شد و در آنجا عرضه می‌گردید (فلسفی، ۱۳۷۵: ۵ / ۱۹۸۵). بر این اساس و با روابطی که تجار این کشور با پرتغالی‌ها (فرمانروایان مسلط خلیج فارس) برقرار نمودند موقعیت تجاری آنان در خلیج فارس استحکام یافت (فریر، ۱۳۸۰: ۳۰-۲۲۹).

۱- روابط با عثمانی و آسیای میانه

۲- ۱- عصر رکود روابط با عثمانی

به دنبال فتح بیزانس، راه‌های تجاری منتهی به کشور عثمانی مسدود و تجارت جهانی با وضعیتی تقریباً راکد و ناامن مواجه و ایران از تجارت ترانزیت، بی‌نصیب شد. از آن طرف عثمانی نیز که اینک به جنگ با اروپاییان برخاسته بود از اتحاد دشمنان خود (اروپاییان) با ایران (به بهانه تجارت ابریشم از طریق آب‌های خلیج فارس) در اندیشه گردید. این کینه‌ها دست به دست هم داد و جنگ مؤثر و تأثیرگذار چالدران را به وجود آورد (یوسف جمالی، ۱۳۸۵: ۵۰۱، به نقل از طاهری، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، ۱۳۵۴: ۷۰-۵۷). شاه اسماعیل (۹۳۰-۹۰۷ق) در غم شکست چالدران درگذشت و شاه طهماسب (۸۴-۹۳۰ق) کم سن و سال و بی تجربه روی کار آمد و عثمانی مجدداً مرزهای غربی و شمال غربی ایران را مورد تاخت و تاز قرار داد و با این حملات، بر راه‌های آناتولی (از طریق ارزروم) و نیز راه‌های موازات دره فرات به حلب و بعدها (در سال ۹۴۱ق) بر مسیر بغداد مسلط شد.

در این ضمن کشورهای اروپایی برای تجارت با شرق، از پی گشایش راه‌های تجاری جدید برآمدند و از آن بین انگلیسی‌ها راه تجاری شمال را کشف کردند. خبر کشف این راه، کشور عثمانی را که گمان می‌کرد بخش اعظم و عمده راه‌های تجاری را تصاحب کرده است و به تحقیق تجارت شرق به غرب از دستش خارج و به شمال انتقال خواهد یافت چنان دست پاچه کرد که بعد از بیست سال جنگ و در حالی که برگ برنده را در دست داشت از در صلح درآورد. هدف این کشور از عقد قرارداد صلح، به دست آوردن نواحی ابریشم خیز ایران و محروم نمودن این کشور از مناطق مذکور و در نتیجه بر هم زدن تجارت راه جدید بود (فریر، ۱۳۸۰: ۲۷۷). ایران نیز که پس از سالها جنگ در انتظار چنین فرصتی بود مفاد عهدنامه آماسیه را پذیرفت و طبق آن متعهد گردید آذربایجان غربی، قسمتی از کردستان و بین النهرین و قسمت شمالی گرجستان را به عثمانی واگذارد و بر این اساس مهمترین مناطق تولید ابریشم کشور را از دست بدهد (۹۶۲ق). کشور عثمانی به صلح آماسیه قناعت

نکرد و آشوب‌های داخلی زمان سلطان محمد خداپنده (۸۵-۹۸۷ق) زمینه وقوع حملات مجدد این کشور به مرزهای غربی ایران را فراهم نمود. بر اثر این حملات، راه تجاری شرق مدیترانه به روی روابط تجاری ایران و اروپا بسته شد. در نتیجه ایران به ناگزیر محصول ابریشم خود را در میان همسایگان و از آن میان عثمانی عرضه کرد (پارسادوست، ۱۳۸۱: ۷۳۱). کشور اخیر تنها به کالاهایی اجازه ورود می‌داد که به آن‌ها نیاز داشت و برایش نافع بود (فریر، ۱۳۸۰: ۴-۲۳۳). بدین ترتیب تجارت خارجی ایران در آستانه سقوط قرار گرفت.

۲-۱- عصر شکوفایی روابط با عثمانی

حملات به موقع شاه عباس و بازپس‌گیری کردستان، آذربایجان، لرستان و خوزستان و در مقابل، واگذاری بین‌النهرین به عثمانی و اعلام پرداخت سالیانه میزانی ابریشم (۱۰۲۲ق) به این وضعیت خاتمه بخشید اما قرار دادن ماده اخیر بدان سبب بود که شاه عباس می‌دانست از کف درآوردن ایالات ابریشم خیز سابق ایران در چشم عثمانی گران خواهد آمد (مهمید، ۱۳۶۱: ۸۷) و آنان دیر یا زود از در جنگ برخوردار خواهند آمد. حدس او درست بود. ترکان مجدداً از در جنگ برآمدند ولی قادر به مقابله با ایران نبودند و به ناچار تقاضای صلح کردند. بر اساس این صلح میزان ابریشم توافقی تنزل یافت و ایالات قفقاز به ایران واگذار گردید (۱۰۲۷ق). آرامنه از شاه عباس تقاضا کردند اجازه تجارت از این راه به ایشان داده شود و در عوض برای هر بار ابریشم صادراتی مبلغی وجه نقد از آن‌ها مطالبه گردد (فلسفی، ۱۳۷۵: ۵ / ۱۹۶۱).

شاه عباس نیز که مخالف سود بردن عثمانی از راه بستن مالیات گزاف بود سفرایی به اروپا فرستاد تا تجار این قاره را به تجارت از راه خلیج فارس تشویق و تحریک نمایند. از طرف دیگر از سالها قبل با صدور فرمان ابریشم به بهبود وضعیت مسیحیان در ایران پرداخته بود (۱۰۰۷ق): ۱- تمامی ملل مسیحی و مسیحیان حق ورود به ایران را دارند و کسی اجازه ندارد در مورد علت آمدن و ماندنشان پرس و جو نماید؛ ۲- هیچ مقامی در هیچ حال حق اهانت و توهین به ایشان را ندارد و نباید مزاحمتی به ایشان رساند؛ ۳- سران مذهبی کشور نیز حق ندارند در مورد عقایدشان صحبتی